

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

ACCESS TO JUSTICE IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Гура О.В.,

студент магістратури юридичного факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджується практика Європейського суду з прав людини з приводу реалізації права на доступ до правосуддя як складового елемента «права на справедливий суд», передбаченого ст. 6 Конвенції. Також у статті проаналізовано окремі правові позиції Європейського суду з прав людини як у рішеннях проти України, так і проти інших країн з приводу тлумачення ст. 6 Конвенції. На основі аналізу теоретичних та практичних матеріалів розроблені висновки щодо забезпечення права на доступ до правосуддя в Україні.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, правові позиції, право на доступ до правосуддя, практика.

В статье исследуется практика Европейского суда по правам человека по поводу реализации права на доступ к правосудию как составляющей «права на справедливый суд», предусмотренного ст. 6 Конвенции. Также в статье проанализированы отдельные правовые позиции Европейского суда по правам человека как в решениях против Украины, так и против других стран-участниц Конвенции по поводу толкования ст. 6 Конвенции. На основании анализа теоретических и практических материалов разработаны выводы касательно обеспечения права на доступ к правосудию в Украине.

Ключевые слова: Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека, правовые позиции, право на доступ к правосудию, практика.

The research writes about the right of «access to court» as a part of «right to a fair trial» guaranteed by the European Convention on Human Rights. Article 6 guarantees the right to a fair and public hearing in the determination of an individual's civil rights and obligations or of any criminal charge against him.

The text of the Article is merely a skeleton. The Court provides the important details of the Art. 6 in its case law, which is often referred to in the research. This case law allows us to get a deeper insight of the elements of the Art. 6. Article 6 states that everyone is entitled to a fair hearing. This includes many aspects of the due process of the law, such as the right of access to court, a hearing in the presence of the accused, freedom from self-incrimination, equality of arms, the right to adversarial proceedings and a reasoned judgment.

One of these elements is the right of «access to court» and the purpose of the article is analyze theoretical definition of the right of «access to court» as well as the case law of the Court that deals with the Art. 6. The research also writes about the definition of the right in the case law of the Court in its cases against Ukraine and other countries. This helps to understand the importance of the right of access to court as a guarantee of fair trial and the obstacles to this right in Ukrainian legal system.

Final part of the research deals with correlation of the right to other elements of the right to a fair trial such as the right to adversarial proceedings, the rights to a reasoned judgment, hearing in the presence of the accused, freedom from self-incrimination, equality of arms etc.

Key words: European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, case law, fair trial, access to court.

У ст. 1 Конституції Україна проголошується правовою державою, і як будь-яка правова держава, Україна гарантує захист прав і законних інтересів людини і громадянина в суді шляхом здійснення правосуддя. Зобов'язання держави забезпечувати право кожної людини на доступ до ефективних та справедливих послуг у сфері юстиції та правосуддя закріплені як основоположні принципи у Конституції України, національному законодавстві та її міжнародних зобов'язаннях, у т. ч. міжнародних договорах, стороною яких є Україна. Такі договори включають Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права тощо. Конвенція була підписана 04 листопада 1950 р. і набула чинності 03 вересня 1953 р. [1]. Текст Конвенції розроблявся міждержавним об'єднанням – Радою Європи, що була створена після Другої світової війни, у 1949 р. Відповідно до положень Статуту Ради Європи [2] кожна країна-член Ради Європи зобов'язана «визнавати принципи верховенства права та здійснення прав і основоположних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією і має щиро та ефективно здійснювати співробітництво в досягненні мети Ради». Конвенція текстуально не виділяє окреме право на доступ до правосуддя, водночас, виходячи з практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), доступ до правосуддя виступає важливим елементом права на справедливий суд, що гарантовано п. 1 ст. 6 Конвенції. Крім того, право на доступ до правосуддя, у т. ч. гарантії дотримання процесуальних прав, зобов'язання щодо верховенства

права та право на ефективні засоби юридичного захисту є невід'ємною частиною зобов'язань ОБСЄ в сфері людського виміру, підтверджених державами-учасницями ОБСЄ, у т. ч. Україною.

Стаття 21 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України визнає доступ до правосуддя однією з основних засад кримінального провадження. Конвенція також передбачає спеціальні гарантії права на справедливий суд та права на ефективний засіб юридичного захисту. Відповідно до ст. 13 Конвенції держави-учасниці зобов'язані забезпечити ефективний засіб юридичного захисту у разі порушення прав і свобод, визнаних у Конвенції. Держави на свій розсуд вирішують, яким чином вони виконуватимуть це зобов'язання, але ефективні засоби юридичного захисту повинні бути доступними, забезпечувати можливість відшкодування збитків і передбачати розумні перспективи успішного розгляду справи. Згідно зі ст. 6 Конвенції право на справедливий суд включає гарантії процесуальних прав, а саме: право на доступ до суду, право на виконання судових рішень і право на остаточність судових рішень.

Окремі аспекти доступу до правосуддя у кримінальному процесі досліджувались такими вченими та практичними працівниками, як Л. Володіна, І. Гриценко, Л. Головка, Ю. Грошевий, О. Дроздов, В. Маляренко, О. Михайленко, Л. Мірза, О. Овчаренко, Ю. Оліянчук, В. Півненко, М. Погорельський, П. Пилипчук, Б. Романюк, Д. Чекулаєв, В. Шибіко, О. Шило та ін. Водночас питанню ролі ЄСПЛ у доступі до правосуддя варто приділити окрему увагу.

Відповідно до статистики ЄСПЛ за 2016 р. до ЄСПЛ було подано 79750 заяв, а трьома країнами-лідерами є: Україна (22,8 %), Туреччина (15,8 %), Угорщина (11,2 %). Отже, Україна займає провідне місце серед країн, що ратифікували Конвенцією, за кількістю звернень до ЄСПЛ, це, у свою чергу, свідчить про наявність проблем, пов'язаних із реалізацією прав, передбачених Конвенцією, а, отже, дослідження і впровадження практики ЄСПЛ може позитивно вплинути на ситуацію, що склалася.

З метою дослідження даної теми необхідно спершу визначити поняття «доступ до правосуддя». Необхідно відзначити, що в юридичній літературі поняття «доступ до правосуддя» і «доступність правосуддя» розуміються по-різному. Так, доступність правосуддя в літературі не зводиться лише до територіальної наближеності органів правосуддя до громадян, але важлива й наявність правового механізму доступу до суду, що передбачає перелік правил про зверненню до суду, ініціюванню судового розгляду [3]. Так, Н. Сакара визначає доступність правосуддя як певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого та ефективного судового захисту, що конкретизується у необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодному зверненню будь-якої особи до суду [4]. О. Овчаренко трактує доступність правосуддя як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленню у міжнародно-правових актах вимогам [5]. На думку І. Марочкина, доступність правосуддя – це нормативно закріплена і реально забезпечена можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав [6]. На думку О. Михайленка, поняття «доступ до правосуддя» і «доступність правосуддя» доцільно відрізнити. Доступ необхідно пов'язувати з відповідним дозволом тих, від кого залежить надання можливості звернутися до правосуддя для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Доступність правосуддя можна тлумачити як одну із його засад, іншими словами, – це можливість усіх бажаючих вільно і без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів [7]. Як вважає В. Шибіко, «доступ до правосуддя у кримінальному процесі означає певний процесуальний режим (у вигляді визначених у кримінально-процесуальному законі певних вимог, заборон і дозволів) як систему відповідних процесуальних засобів, який дає можливість учасникам процесу знати про свої права на активну участь у справі, використовувати ці права для справедливого її вирішення» [8]. Як зазначає Л. Мірза, поняття «доступ до правосуддя» включає в себе гарантовану державою можливість будь-якої зацікавленої особи у найбільш короткий строк звернутися до процедури судового захисту своїх прав та інтересів і відстоювати їх у встановленому законом порядку [9].

Отже, поняття «доступ до правосуддя» може включати широке коло визнаних прав. Для цілей цієї статті «доступ до правосуддя» ми визначимо через зобов'язання держави забезпечувати право кожної людини на доступ до ефективних та справедливих послуг у сфері юстиції та правосуддя, що надаються своєчасно.

Як вже зазначалось, Конвенція не виділяє доступ до суду як окреме право. Водночас, право на справедливий суд є надзвичайно широким і включає багато елементів. Як слушно зазначають з цього приводу І. Гриценко та М. Погорельський, «структурними елементами права на справедливий суд є: 1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи в цілому і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду); 2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації і функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу,

публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень); 3) функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, – змагальність процесу, розумні строки розгляду справи); 4) спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача)» [10, с. 5].

Практика ЄСПЛ доходить аналогічних висновків. Так, у Посібнику «Право на справедливий судовий розгляд», розробленому ЄСПЛ, право на справедливий суд поділено на чотири основні елементи: доступ до суду, інституційні та процесуальні гарантії, та специфічні гарантії [11].

Право на доступ до суду перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими елементами права на справедливий суд. Окремо слід зупинитися на самому понятті «суд». В розумінні Конвенції суд – орган, на який покладено здійснення правосуддя: вирішення на основі норм права та підпорядковуючись принципу верховенства права і по завершенні належного процесу будь-якого питання, що стосується його компетенції («Sramek v. Austria» [12]). Відповідно до практики ЄСПЛ, цей орган повинен відповідати таким вимогам: 1) бути незалежним, у т. ч. від виконавчої влади; 2) бути неупередженим; 3) надавати належні процесуальні гарантії; 4) бути компетентним та вирішувати питання в межах власної юрисдикції; 5) рішення, що набули законної сили, мають бути виконані. У деяких рішеннях ЄСПЛ включив до цього поняття також і третейські суди та комісії з трудових спорів («Ромашов проти України» [13]).

Окремим терміном у ст. 6 Конвенції, що має автономне значення, є «суд, встановлений законом». У рішенні ЄСПЛ у справі «Zand v. Austria» [14] зазначено, що «судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом», а «словосполучення «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність». Водночас, на думку суддів ЄСПЛ, П. Лоренцена та Р. Маруста, що викладена окремо в рішенні у справі «Сокурєнко та Стригун проти України» [15], формулювання «встановлений законом» прямо вказує, що межі цієї вимоги є більш обмеженими, ніж вимога стосовно того, що суд має діяти відповідно до закону або шляхом, «передбаченим законом». Буквальне тлумачення цього вислову приводить до думки, що вимагається правова підстава для існування та організації суду, включно із визначенням питань, які підпадають під юрисдикцію суду. Цей термін не може розумітись у тому сенсі, що суд для того, щоб вважатись встановленим законом, має також дотримуватись всіх вимог, передбачених національним законодавством, щодо здійснення його функцій. Якщо б існувала така концепція, не було б ніякого сенсу виокремлювати п. 1 ст. 6 щодо цього питання серед інших статей.

Положення Конвенції також вимагають, щоб суд був незалежним від інших гілок влади, а також від політичних партій («Findlay v. The United Kingdom» [16]), а також був об'єктивним та безстороннім у своїх рішеннях («Kуріанов v. Сургу» [17]). Аналогічних висновків ЄСПЛ дійшов також у справі «Фельдман проти України» [18].

У цій справі ЄСПЛ зазначив: «незважаючи на наявність чітких підстав зміни територіальної підсудності, встановлених у Кримінально-процесуальному кодексі, рішення про передавання справи заявника до Артемівського суду не було обґрунтовано жодною з них. З матеріалів справи не вбачається, що заявника було повідомлено про причини або юридичні підстави обрання територіальної підсудності у його справі. Суд також зазначає, що побоювання заявника щодо упередженості національних судів при розгляді його справи також підтримувались публічни-

ми заявами Президента та Голови Державної податкової адміністрації».

На думку Штефана Гасса, незалежність суду означає, що окремі судді та незалежність судової влади як інституту є вільними від впливу і втручання з боку інших гілок влади, так само як і від впливу приватних та політичних інтересів [19]. Подібну по суті позицію висловлює Е. Трегубов: «Незалежність розуміється як здатність суду розглядати справу та ухвалювати рішення, не перебуваючи при цьому у будь-якій залежності від волі сторін чи органів державної влади» [20, с. 360]. ЄСПЛ у своїй практиці (рішення у справах «Neumeister v. Austria», «Eckle v. Germany», «Abdoella v. The Netherlands», «Boddaert v. Belgium») виділяє такі критерії незалежності: порядок призначення суддів, тривалість їх повноважень; існування гарантій, що унеможливають зовнішній тиск і підтримують незалежність; наявність зовнішніх критеріїв незалежності.

Безсторонність суду, у свою чергу, визначається на основі об'єктивного та суб'єктивного підходів, а також підстав, що можуть викликати сумнів у безсторонності суду. Практикою ЄСПЛ встановлено, що судова незалежність передбачає повну безсторонність з боку суддів при вирішенні конкретної справи. При розгляді справи між будь-яким сторонами судді повинні бути безсторонніми, тобто вільними від будь-яких зв'язків, прихильностей, упередженості, які впливають або можуть створювати враження впливу на спроможність суддів здійснювати судочинство незалежно. Судовій владі повинні довіряти не лише сторони окремої справи, а й суспільство в цілому [21]. Суб'єктивний підхід дозволяє встановити суб'єктивність обвинувачення або позиції окремого судді у конкретній справі. Об'єктивний підхід дозволяє встановити, що відсутні всі сумніви стосовно зацікавленості судді у вирішенні конкретної справи. Тобто суб'єктивний підхід випливає з дій судді в межах конкретної справи, а об'єктивний – полягає у наявності зовнішніх чинників, що впливають на суд, такими чинниками можуть бути – зв'язки судді з іншими особами, що беруть участь у розгляді справи, питання організації суду (чи не виступав суддя у розгляді справи в іншій процесуальній ролі) та ін. Важливо зазначити, що в даному аспекті діє «презумпція безсторонності суду», тобто суд вважається безстороннім, якщо не було доведено інше під час проведення перевірки. Обставинами, що можуть викликати сумніви у безсторонності та об'єктивності суду, можуть бути: поєднання різних судових функцій, ієрархічні зв'язки, інші позапроцесуальні зв'язки та обставини особистого характеру. Цікавими в цьому аспекті є обставини особистого характеру. Так, з метою збереження неупередженості суддів судові органи повинні проявляти максимальну обережність при вирішенні справ. Така обачність зобов'язує їх утриматися від, наприклад, публічних заяв, навіть якщо їх провокують на це. Цей обов'язок накладається високими вимогами і характером суддівської посади («Buscemi v. Italy» [22]). Так, якщо голова суду публічно використав висловлювання, які давали можливість припустити, що він вже сформував несприятливу думку у справі заявника до проведення у провадженні судового засідання, такі заяви об'єктивно обґрунтовують сумніви в неупередженості судді у справі.

Стаття 6 Конвенції передбачає право на справедливий судовий розгляд як цивільних, так і кримінальних справ. У тих випадках, коли ст. 6 Конвенції підлягає застосуванню в цивільно-правовій чи кримінально-правовій сферах, вона забезпечує право на «розгляд незалежним і безстороннім судом». Отже, право на доступ до правосуддя виступає невід'ємною частиною права на справедливий суд. Розглядаючи це питання, слід згадати класичне рішення ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» [23], в якому ЄСПЛ вперше визнав право на доступ до правосуддя, яке текстуально не виділене в

Конвенції, важливим елементом права кожної людини на справедливий судовий розгляд, закріпленого у п. 1 ст. 6 Конвенції. Іншим аспектом права на справедливий суд в справі «Hornsby v. Greece» [24] ЄСПЛ виділив право на виконання судового рішення. Зокрема, ЄСПЛ вказав, що «стаття 6 гарантує не тільки право ініціювати судовий розгляд справи. Складовою частиною статті 6 Конвенції є право на виконання рішення, винесеного на користь особи». У своєму рішенні по цій справі ЄСПЛ зазначив таке: «Суд повторює, що відповідно до прецедентної практики параграф 1 статті 6 захищає право кожного звернутись зі скаргою відносно цивільних прав та обов'язків до суду чи трибуналу; таким чином реалізується право на суд, в якому право на доступ, яке є правом ініціювати процес перед судом в цивільній сфері, становить один з аспектів. Однак право було б примарним, якби національна правова система Договірних Сторін дозволяла остаточне, обов'язкове судове рішення залишити невиконаним на шкоду одній зі сторін... Виконання рішення, виданого судом, має бути захищене як складова частина «суду» в цілях статті 6».

Водночас аспект «доступу до суду» не може бути безмежним та абсолютним. Так, у своєму рішенні у справі «Пелєвін проти України» [25] ЄСПЛ зазначив, що «право на суд», одним із аспектів якого є право доступу, не є абсолютним і може підлягати дозволенним за змістом обмеженням, зокрема, щодо умов прийнятності скарг. Такі обмеження не можуть зашкоджувати самій суті права доступу до суду, мають переслідувати легітимну мету, а також має бути обґрунтована пропорційність між застосованими засобами та поставленою метою. В іншому своєму рішенні у справі «Воловік проти України» [26] ЄСПЛ зазначив, що це право не є абсолютним і може підлягати обмеженням; їх накладення дозволене за змістом, особливо щодо умов прийнятності апеляційної скарги. Проте такі обмеження повинні застосовуватись з легітимною метою та повинні зберігати пропорційність між застосованими засобами та поставленою метою. Прикладом таких обмежень можуть слугувати положення ст. 349 та ст. 394 КПК України щодо обмеження права на апеляційне оскарження. Іншим таким прикладом є положення ст. 394 КПК України щодо обмеження можливості оскарження вироків на підставі угод. Як зазначає ЄСПЛ, вимоги до прийнятності апеляції щодо суті закону мають бути жорсткішими, ніж для звичайної апеляційної скарги.

Отже, право на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні не є абсолютним. Воно може бути обмежене у випадках, передбачених процесуальним законом. Зокрема, ст. 394 Кодексу передбачає обмеження права учасників провадження на апеляційне оскарження судових рішень, позбавлення права на оскарження судового рішення: з підстав заперечення обставин, які ніким не оспорювалися під час судового розгляду і дослідження яких судом було визнано недоцільним відповідно до положень ч. 3 ст. 349 Кодексу; ухваленого на підставі угод, якщо всі передбачені законом умови були дотримані судом. На можливість такого обмеження права на доступ до правосуддя неодноразово звертав увагу у своїх рішеннях і ЄСПЛ. Водночас він особливо наголосив, що такі обмеження не можуть обмежувати право доступу до правосуддя таким чином і до такої міри, що зачіпають саму його сутність, і вони будуть відповідати п. 1 ст. 6 за умови, що мають законну мету і що існує розумна співмірність між використовуваними засобами і поставленою метою. Конвенція має на меті захист не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дійсних прав. Це зауваження стосується, зокрема, права на доступ до правосуддя [27, с. 24].

Таким чином, варто зазначити, що право на доступ до правосуддя є однією з фундаментальних засад кримінального провадження і є складовою права на справедливий суд відповідно до положень Конвенції і практики ЄСПЛ. Українська держава має забезпечувати доступ до

правосуддя не лише шляхом юридичного визнання такого принципу, але і створенням належних умов для його ефективної практичної реалізації, на чому наголошує в своїх рішеннях Європейський суд. На жаль, сьогодні ми можемо констатувати наявність великої кількості перепон, що унеможливають доступ осіб до правосуддя, особливо на окупованій території Донецької та Луганської областей,

про що особливо наголошує моніторингова місія ОБСЄ в своєму тематичному звіті «Доступ до правосуддя в контексті конфлікту в Україні». Але дослідження і використання практики ЄСПЛ при здійсненні кримінального судочинства дозволить уникнути великої кількості перепон, що унеможливають доступ до правосуддя, що, у свою чергу, зменшить кількість скарг до ЄСПЛ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
2. Статут Ради Європи : Збірка договорів Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_001/print1484055911313275.
3. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. М. Дроздов. – Харків, 2004. – 19 с.
4. Сакара Н. Належна судова процедура як елемент доступності правосуддя / Н. Сакара // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С. 63–67.
5. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність суддів : питання теорії і практики : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.10 «судоустрій ; прокуратура та адвокатура» / О. М. Овчаренко. – Харків, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07oomgyr.zip>.
6. Марочкін І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації / І. Є. Марочкін // Судова реформа в Україні : проблеми і перспективи. – К. ; Харків : Юрінком Інтер, 2002. – С. 31–34.
7. Михайленко О. Про систему елементів доступності громадян до правосуддя / О. Михайленко // Вісник Академії прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 39–43.
8. Шибіко В. П. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя як принцип кримінального процесу України / В. П. Шибіко // Ерліхівський збірник. – 2005. – Вип. 4–5. – С. 187–189.
9. Мирза Л. С. Доступ к правосудию : уголовно-процессуальные аспекты : автореф. дис. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.09 «уголовный процесс ; криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / Л. С. Мирза. – М., 2004. – 24 с.
10. Гриценко І. Право на справедливий суд / І. Гриценко, М. Погорецький // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 91. – С. 4–8.
11. Практичний посібник зі статті 6 : Право на справедливий суд, Кримінально-правовий аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/04041CB11A2E814EC2257F9900411906](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/04041CB11A2E814EC2257F9900411906).
12. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Sramek v. Austria dated 22 October 1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legal-tools.org/doc/de30a4>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ромашов проти України» від 24 липня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_227.
14. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Leo Zand v. Austria dated 16 May 1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-74962&filename=001-74962.pdf>.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокуренько та Стригун проти України» від 13 листопада 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/19618>.
16. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Findlay v. The United Kingdom dated 25 February 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hrcr.org/safrica/administrative_justice/findlay_uk.html.
17. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Kyprianou v. Cyprus dated 15 December 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.law.gov.cy/Law/lawoffice.nsf/0/12E9A006B43F97D2C225742D0022055F/\\$file/Kyprianou v Cyprus.GrandChamber Judgment.15.12.05.doc](http://www.law.gov.cy/Law/lawoffice.nsf/0/12E9A006B43F97D2C225742D0022055F/$file/Kyprianou v Cyprus.GrandChamber Judgment.15.12.05.doc).
18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фельдман проти України» від 08 квітня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/19618>.
19. Штефан Гасс. Деякі спостереження щодо незалежності суду, як вона презентована у міжнародних документах та досвіді / Гасс Штефан // Вісник Центру суддівських студій. – 2007. – № 10. – С. 25–32.
20. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського Суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363.
21. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів від 23 листопада 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.
22. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Buscemi v. Italy dated 16 September 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://swarb.co.uk/buscemi-v-italy-echr-16-sep-1999>.
23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_086.
24. Judgment of the European Court of Human Rights on the case of Hornsby v. Greece dated 19 March 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58020&filename=001-58020.pdf>.
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пелєвін проти України» від 20 травня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/19618>.
26. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Воловік проти України» від 06 грудня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/19618>.
27. Шибіко В. П. Доступ потерпілого до правосуддя у кримінальному провадженні з приватною формою обвинувачення за КПК України 2012 року / В. П. Шибіко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / відп. ред. І. С. Гриценко. – К. : КНУ, 2013. – Вип. 2 (96). – С. 23–26.